

УДК 111.1

**ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ОНТОЛОГІЇ
ОСОБИСТОСТІ В ПОСТМЕТАФІЗИЧНОМУ
СВІТОГЛЯДІ**

**THE PROBLEM OF THE ONTOLOGY OF
PERSONALITY IN THE POST-METAPHYSICAL
WORLDVIEW**

Рубський В. М.,

кандидат богословських наук, старший
викладач кафедри практичної психології,
Одеський національний морський університет
(Одеса, Україна), e-mail: pavv@te.net.ua

Rubsky V. M.,

candidate of theological sciences, senior lecturer
of the Department of Practical Psychology of Odessa
National Maritime University (Odessa, Ukraine),
e-mail: pavv@te.net.ua

Здійснений філософський аналіз натуралістичного розуміння свідомості як найважливішого елементу картини світу. Розглянуто питання про перспективи осмислення ментальної свободи волі в натуралістичній концепції свідомості. Звернено увагу на нерозробленість екзистенційної саморефлексії при прийнятті нейробіологічно редукованої картини світу. Відзначено, що, на відміну від теологічного дискурсу, в постметафізичній онтології свідомості залишаються нерозкритими найближчі наслідки епіфеноменалізму: елімінація категорії авторства і суб'єкта мислення.

Ключові слова: світогляд, свідомість, натуралізм, епіфеномен, «Я», мозок, свобода волі, онтологія.

Philosophical analysis of the naturalistic understanding of consciousness as the most important element of the world picture is carried out. The question of the prospects of understanding the mental freedom of the will in the naturalistic concept of consciousness is considered. Attention is drawn to the undeveloped existential self-reflection when making a neurobiologically reduced picture of the world. It is noted that in contrast to theological discourse, in the post-metaphysical ontology of consciousness the undetected consequences of epiphenomenalism remain: the elimination of the category of authorship and the subject of thinking.

Keywords: worldview, consciousness, naturalism, epiphenomenon, «I», brain, freedom of will, ontology.

Ступінь наукової розробленості проблеми онтології свідомості налічує вже 70 років, якщо вести відлік від року публікації знаменитої книги Г. Райла «Поняття свідомості» (1949 р.) [9]. Останні роки тільки підсилюють актуальність обговорення онтології свідомості в наукових і філософських колах. Кількість монографій, дисертацій та наукових статей на цю тему з кожним роком зростає, що свідчить про особливе зацікавлення цією темою. У статті взято орієнтир на останні монографії з теми, зокрема: Д. Деннета, В. В. Васильєва, Д. Б. Волкова, Н. С. Юліної та Д. Хофштадера. Опрацьовано книги таких авторів: Д. Свааба, Д. Казеннова, Р. Докінза, С. Хокінга, А. Маркова, С. Пріста, М. Альпера, К. Фрітта, С. Харріса, Д. Перебума, Л. Уолперта, Д. Вегнера та ін. Використано також окремі наукові статті Ф. Крика, І. В. Старікової, В. В. Целіщева, Г. Рогоняна, С. Л. Худієва, Дж. Хогана, Д. І. Дубровського та ін.

Увага до проблеми свідомості характеризується не тільки кількістю опублікованих статей та монографій, а й розміром аудиторій, які збираються на міжнародних конференціях і форумах. Прикладом може слугувати міждисциплінарна

конференція «Рух до науки про свідомість», яка відбувається в Тусані з 1996 р. кожного другого року під егідою Центру дослідження свідомості при університеті Арізони.

Ряд сучасних вчених-фізикалістів, розробляючи епістемологію фізикалізму в певній опозиції до релігійних типів світогляду, приходять до елімінації онтології особистості й свободи свідомості. Фізикалізм, звісно, є крайнім модусом антиметафізики, але на сьогоднішній день його популярність помітно перевершує всі інші анти- й постметафізичні дискурси.

На питання «що таке особистість?» різні напрямки гуманітарних наук відповідають по-різному. Теологія представляє особистість як вищий модус буття, що має відповідність у Богові. Соціологія визначає особистість як продукт соціальної комунікації, що виражає через себе «ансамбль суспільних відносин». З позицій функціоналізму особистість постає свого роду театральною маскою, що включає в себе те чи інше соціальне рольове навантаження індивіда. Але найбільший вплив і суперечки здійснює натуралістичний філософський напрямок, який розглядає особистість як еволюційно-біологічну якість одного з видів білкової сутності, що розмножується та адаптується через епіфеномен свідомості до об'єктивної реальності.

Наприклад, британський біолог і нобелівський лауреат Френсіс Крік писав: «Ви, Ваші радості і скорботи, Ваші спогади й устремління, Ваше відчуття особистої ідентичності та вільної волі – насправді не більш ніж певна поведінка величезного скупчення нервових клітин і пов'язаних із ними молекул. Ви – не більше ніж набір нейронів..., хоча і здається, що ми володіємо свободою волі, наші рішення вже визначені наперед для нас і ми не можемо цього змінити» [14, с. 411]. Цю наукову тезу з виразним антирелігійним полемічним ухилом розвинув Метью Альпер, основою нової книги якого «The «God» part of the brain» [15] є концепт про молекулярну пояснюваність загадки феномену «Я». Автор стверджує, що «наука впоралася з загадкою людської душі» [15, с. 11]. Проф. філософії університету Вермонту Дерк Перебум резюмує свої дослідження питання про свідомість так: «Виходячи з наших кращих наукових теорій, наші дії, в кінцевому результаті, виробляються факторами, що перебувають поза нашим контролем, і ми, таким чином, не несемо моральну відповідальність за них» [25, с. 112]. З тією ж ідеєю повної неможливості свободи виступає професор психології Гарвардського університету Деніел Вегнер у книзі «The Illusion of Conscious Will» [27]. На пряме запитання про ілюзорність свідомості він відповів: «Так, це – ілюзія, але одна з тих, про які можна сказати, що вони мають дуже міцну основу» [1].

У тому ж ключі витримана книга засновника нідерландського Банку мозку, директора Інституту досліджень мозку Діка Франса Свааба «We Are Our Brains: A Neurobiography of the Brain, from the Womb to Alzheimer's» [26]. Це – один із бестселерів світової науково-популярної літератури. За останні 5 років продано близько мільйона примірників різними мовами світу (рос. пер. – 2014 року). Тема

повної ілюзорності свободи волі людини розкрита в главі 17 «Вільна воля – приємна ілюзія». Можна виділити такі основні тези: «Мозок – гігантський несвідомий комп'ютер», «Життя випадково виникло й еволюціонувало та не має жодної мети» [26, р. 150]. Автор акцентує: «У нашому мозку є особлива система дзеркальних нейронів. Від покоління до покоління передаються і вкорінюються в наших мізках релігійні уявлення» [26, р. 235].

Книга Крістофера Фрітта «Making up the mind. How the brain creates our mental world» (2010) [21] містить схожий набір тез і висновків: «Ми сприймаємо себе як діячів, що володіють незалежною свідомістю. В цьому і полягає остання ілюзія, створена нашим мозком» [21, р. 184]. Структуру досвіду «Я» автор описує так: частина мозку «приховує всі наші зв'язки з матеріальним світом і соціальним середовищем та створює у нас відчуття власного незалежного «Я»» [21, р. 189].

Популярну книгу Сема Харріса «Free Will» (2012) [22] Том Батлер–Боудон включив до списку т.зв. «50 великих книг з філософії». Багато вчених, зокрема проф. екології та еволюції Чиказького університету, автор книги «Why Evolution is True» Джеррі А. Койн і проф. філософії Університету Дюк, автор книги «The Really Hard Problem: Meaning in the Material World» Оуен Фланаган, написали захоплені відгуки на книгу Харріса. «Це – прекрасна протиотрута, як каже Пауль Блум, проти цієї недолугої і соціально зляканої ілюзії», – написав про книгу Харріса Даніел Деннет, опублікувавши на неї свою рецензію в 2014 р. [20].

Харріс покликається на експерименти, котрі демонструють, що наша неврологічна структура фактично змушує нас вірити в ілюзію свободи вчинків. Проте автор переконує нас, що наші думки і вчинки є прямим результатом неврологічних станів нашого мозку: «У нас немає свободи, яку думаємо, що маємо» [22, р. 5]; «потрібно усвідомити, що не ми автори думок і дій» [22, р. 13]; «ви не керуєте власним розумом, тому що ви, як свідомий суб'єкт, тільки частина вашого розуму, яка живе за милістю інших частин. Ви можете робити те, що ви вирішили зробити, але ви не можете вирішити, що ви вирішите зробити» [22, р. 57].

Д. Деннет дав розлогий аналіз на книгу Харріса «Free will» і піддав критиці деякі положення Харріса, а саме: його варіант компатибілізму (вчення про те, що свобода волі сумісна з детермінізмом без залучення метафізики), що повертається до ненависного для Деннета картезіанства. Харріс користується поняттям «Я», яке в його концепції існує, але ні на що не впливає. Далі Харріс, наводячи приклад «авторського почуття» у виборі рибки для дочки на День Народження, виводить його з несвідомих потоків: «якщо подивитися глибше (кажучи як об'єктивно, так і суб'єктивно), думки просто з'являються безавторно, але авторизують нам наші дії» [22, р. 53]. Деннет висуває йому цю непослідовність і риторично запитує: «як можуть безавторні думки авторизувати наші дії?» [20]. Правда, та ж проблема залишається і в концепції самого Деннета та інших

аналітичних філософів, хоч і прихована пластом постмодерністської термінології.

Олександр Марков у другому томі свого двотомника «Еволюція людини: мавпи, нейрони і душа» (2011) [6] на підставі подібності мозкових операцій і емпатії у риб, птахів, тварин і людини робить висновок про ілюзорність свідомості й свободи волі людини. «Ми не походимо від мавп. – Пише Марков. – Ми – мавпи, але мавпи особливі, культурні і до того ж розумні, аж з сімома регістрами короткочасної робочої пам'яті» [6, с. 150].

Дмитро Казеннов у книзі «Життя без Бога» (2014) [4], виходячи з фізикалістської посилки («фізикалізму немає альтернативи» [4, с. 336]), приводить читача до епіфеноменалізму: «Все те, що ми називаємо нашими почуттями або свідомістю, є насправді лише вмістом нашого мозку» [4, с. 335].

На відміну від теорії Д. Чалмерса, позиції Д. Сьорла, Р. Пенроуза, Д. Люїса і деяких інших фахівців, що займаються проблемою свідомості [13, с. 98], Даніел Деннет послідовно зберігає філософську вірність моністичній онтології і методам об'єктивних досліджень. Тому і він запропонував елімінувати поняття «особистість» як елемент «кваліа». На його переконання, треба «дискваліфікувати кваліа», бо таких об'єктів немає в природі [18, р. 45]. Не існує жодного прямого, безпосередньо даного нам знання про наші суб'єктивні стани (болі, звукові або зорові відчуття і т.п.). Немає жодної різниці між пережитим у досвіді суб'єктивним феноменом і лінгвістично оформленою думкою про цей феномен. Деннет прагне поставити крапку в поясненні свідомості, подати обґрунтування того, що, крім інтенціональності й когнітивно-функціональних станів, у феномені більше нічого немає. У книгах «Darwin's Dangerous Idea. Evolution and the Meaning of Life» (1995) і «Kinds of Mind» (1996) він прагне довести свою ідею свідомості дарвінівською теорією адаптаціонізму, розглядаючи структури інтенціональності як особливі випадки природного устрою. Мовний інстинкт, властивий людям, дозволяє їм передавати або декодувати різні культурні технології і досягати якісно нового рівня насичення інформаційного середовища їх нейронних потоків. У плані еволюції Деннет називає людей «грегорійськими творіннями» (за ім'ям психолога Р. Грегорі) [17, р. 383].

Питання про свободу волі безпосередньо пов'язане з ментальною каузальністю й онтологією свідомості. На думку окремих дослідників, ця проблема є ахіллесовою п'ятою аналітичної філософії [2, с. 8]. До цієї теми, як і причини виникнення релігійної прихильності, Д. Деннет повертається майже в кожній своїй публікації останніх двадцяти років. Наприклад, книга «Freedom Evolves» (2003) [19] є спробою пояснити, як свобода волі може поєднуватися з натуралістично поясненою свідомістю, а в книзі «Breaking the Spell» (2006) Деннет досліджує можливі варіанти еволюції релігійного досвіду, а також приходить до заперечення свідомості й свободи волі як його атрибуту: «Свобідна воля – це не здатність робити щось, але здатність знати, що робиться від вашого

імені. Хоча в суворо фізичному сенсі наші акції наперед визначені» [16, р. 32]. У статті «Умови присутності особистості» Деннет викладає свою концепцію особистості, в якій у кінці всіх міркувань автора не залишається умов для наукової фіксації: «ми навіть щодо самих себе не можемо сказати, чи є ми особистостями» [3, с. 153].

Така крайня редукціоністська установка Деннета піддалася серйозній критиці з боку окремих представників аналітичної філософії. Скажімо, М. Локвуд [24], Т. Нагель [7], Дж. Серл [11] й інші вчені справедливо підкреслювали, що пояснення ментальних феноменів свідомості і самого його феномену цілісності не повинно зводиться до обов'язкової редукції явищ свідомості до чогось такого, що ним не є. Проте генеральна лінія методологічних матеріалістів неминуче зустрічається з необхідністю редукції ментального.

Це загострює проблему свідомості й свободи волі в межах фізикалістської філософії. Якщо свідомість є лише епіфеноменом нейронної діяльності мозку, то змінити «свої» мотиви зусиллям волі у людини немає можливості через анахронізм. В хронології «матерія → мотив → епіфеномен волі» мотив не може бути вільним, а тільки наслідком матеріальних процесів мозку. Таким чином, категорії відповідальності індивіда немає місця. Навіть філософи-матеріалісти далеко не всі погоджуються прийняти цей висновок. Бертран Рассел з цього приводу писав так: «Якщо необхідні для вчинків тілесні рухи викликаються одними тільки фізичними причинами, наприклад, коли людина пише поему або ж здійснює вбивство, – справжнім абсурдом було б споруджувати в її честь пам'ятник або відправляти її на шибеницю» [10, с. 20]. У тому ж руслі зауважує Стівен Пріст: «Матеріалізм є самосуперечною теорією свідомості, – пише він у своїх «Теоріях свідомості», – оскільки містить твердження, що ментальне є фізичним. Однак бути ментальним частково полягає в тому, щоб не мати фізичних властивостей, а бути фізичним частково полягає в тому, щоб не мати ментальних властивостей» [8, с. 268].

Важливим наслідком допустимої первинності матерії над свідомістю є різниця між причиною та обґрунтуванням, яка виникає. В цьому випадку, обґрунтування думки індивіда буде завжди помилковим, а причина – завжди прихованою. Причиною можуть бути тільки механічні процеси мозку, які за власними хіміко-механічними причинами призводять свідомість до заперечення або ствердження. Акт мислення істинний, тільки якщо причина збігається з обґрунтуванням. Це неможливо в фізикалістському всесвіті, тому що причиною розумових актів у ньому завжди є стан матерії (нейронних ланцюжків), що в свою чергу визначаються відомими і невідомими детермінантами.

Вивчення структури досвіду свідомості на умовах фізикалізму закономірно вийшло на рівень заперечення «Я». Клайв Люїс, розмірковуючи про це, зауважив: «Строгий матеріалізм спростовує сам себе через причину, про яку давно сказав

професор Холдейн: «Якщо мої мисленнєві процеси повністю обумовлені поведінкою атомів мого ж мозку, у мене немає підстав довіряти своїм думкам» [5, с. 25]. Таким чином, фізикалістська онтологія свідомості містить у собі класичне когнітивне коло: будь-яке міркування про побудову нервової системи передбачає, що ми погодилися з правдивістю висновків нашої свідомості про це, довірилися її здатності міркувати. Відповідно, заперечення здатності здійснювати ментальні висновки базується на їх утвердженні. «Якби ми визнали недостовірність нашої безпосередньої свідомості свого «Я», то це означало б, тим паче, недостовірність показань органів чуття, а отже, і всіх предметів та явищ природи, про які ми знаємо через свідчення цих відчуттів», – констатує Лев Тіхоміров [12, с. 17].

Як було показано вище, висновки про свідомість на базі матеріалістичного світогляду настільки кардинальні, що навіть при повній згоді з ними, їх неможливо прийняти на рівні практики. Тобто робити будь-які практичні висновки з того, що всі акти людського «Я», «свобода» і «авторське почуття» це – ілюзія, – неможливо. Наприклад, Джон Хорган у статті «Losing Faith in Free Will», прийшовши до висновку, що «справжня свобода приходить від прийняття, що свободи не існує» [23], відмовився від подальших рекомендацій щодо життя.

При такій фундаментальній посилюючій, яка унеможливує утвердження достовірності свідомості або навіть змушує її заперечувати, пріоритет однієї світоглядної системи над іншою і внутрішня когеренція положень такого світогляду просто неможливі. Психологічна перевага суб'єкта на користь тієї чи іншої світоглядної системи можлива, а її онтологічне обґрунтування – неможливе. Більш того, ця неможливість є невід'ємною частиною тієї самої світоглядної конструкції, яка позиціонує себе онтологічно більш ймовірно.

У виразній опозиції до неї перебуває релігійно-філософський дискурс сучасних теологів і філософів, в якому Бог виступає рятівником граничного смислу. Він є той, у зверненні свідомості до якого життя знаходить надсмісл над будь-якою партикулярною вигадкою про смисл. Ця світоглядна конструкція зберігає невизначеність тих чи інших конкретних положень етики, метафізики і практик, але надає простір для імперативів свідомості та її практичної верифікації.

Якщо виходити з того, що Бога немає, то в фізикалістському світі ні в чого немає і не може бути більш важливих і менш важливих смислів. Сміслові переваги виявляються справою смаку й особистих афектів. Якщо ж Бог є, то увагу Бога до індивіда робить його думки і настрої такими, що мають свою метафізичну референцію, тобто те, до чого вони можуть стосуватися і відносно чого – градувати. Наприклад, єврейські погроми і боротьба з релігією в першій половині ХХ століття можуть бути оцінені позитивно: як прагнення до торжества добра / справедливості або негативно. Це наділене критерієм судження, навіть якщо

релігійні мислителі розходяться в думках і ледь здогадуються про критерії Бога. Але ж якщо Бога немає, то всі наші справи, думки і настрої ні до чого більше не стосуються, окрім нашого власного сприйняття і соціального простору: не / подобається, не / безпечно і т.п. Тоді процеси множинних екземплярів головного мозку не мають принципової різниці між собою. Але, якщо є Бог з якимось Його поглядом на людину, то й устремління людини має якийсь значення. Наприклад, християнство пропонує свободу написання собі правил перед Богом (Лк. 6,38).

Отже, якщо ми виходимо з уявлення про особистість як сутнісне ядро екзистенції людини, а про її світогляд – як стійке ціннісно-смісловне утворення, то кардинальна проблематизація онтології особистості в постметафізичному вимірі виявляється параметром не онтології, а постметафізичного філософського дискурсу. Зокрема, в концепції натуралістичної свідомості не розроблені етичні наслідки прийняття антропологічного фізикалізму. Не представлена картина екзистенціальної саморефлексії при прийнятті нейробіологічно редукованої картини світу. Залишаються нерозкритими наслідки епіфеноменалізму свідомості, зокрема такі: відсутність авторства, свободи волі і категорії суб'єкта мислення.

Список використаних джерел

1. Блекмор, С. 'Интервью с Дэниелом Вегнером'. [online] Доступно: <http://oleg-mazurov.livejournal.com/2992.html> (дата звернення: 11.02.2019)
2. Волков, ДБ., 2008. 'Теория сознания Д. Деннета': автореф. дис. ... канд. фил. наук: 09.00.03, М.: Гос. ун-т им. М. В. Ломоносова.
3. Деннетт, Д., 2003. 'Условия присутствия личности', *Логос*, №2, с.135–153.
4. Казеннов, Д., 2014. 'Жизнь без бога', М.: Эксмо.
5. Льюис, КС., 2008. 'Чудо', М.: Дом надежды.
6. Марков, АВ., 2011. 'Эволюция человека: обезьяны, нейроны и душа', М.: Астрель.
7. Нагель, Т., 2001. 'Мыслимость невозможного и проблема духа и тела', *Вопросы философии*, 2001, №8, с.82–97.
8. Прист, С., 2000. 'Теории сознания', М.: ДИК, Идея-Пресс.
9. Райл, Г., 1999. 'Понятие сознания', М.: Идея-Пресс.
10. Рассел, Б., 2009. 'История западной философии', М.: Академический Проект.
11. Сёрл, Дж., 2002. 'Открывая сознание заново', М.: Идея-Пресс.
12. Тихомиров, ЛА., 2015. 'Религиозно-философские основы истории', М.: ФИВ.
13. Хофштадтер, Д. и Деннет, Д., 2003. 'Глаз разума', Самара: Бахрах.
14. Юлина, НС., 2004. 'Головоломки проблемы сознания', М.: Канон+.
15. Alper, M., 2006. 'The "God" Part of the brain. A scientific interpretation of human spirituality and God', Chicago, Naperville, Sourcebooks.
16. Dennett, DC., 2006. 'Breaking the Spell', *Viking Press*.
17. Dennett, DC., 1995. 'Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life', New York: *Simon & Schuster*.
18. Dennett, D., 1991. 'Consciousness Explained', Boston: *Back Bay books*.
19. Dennett, DC., 2003. 'Freedom Evolves', New York: *Viking Press*.
20. Dennett, DC. 'Reflections on «Free Will»'. Available at http://www.naturalism.org/Dennett_reflections_on_Harris's_Free_Will.pdf (Accessed: 11.02.2019).
21. Frith, ChD., 2010. 'Making up the mind. How the brain creates our mental world', *Kindle Edition*.
22. Harris, S., 2012. 'Free Will', N.Y.: *Free Press trade pbk. ed.*
23. Horgan, J. 'Losing Faith in Free Will'. Available at <http://www.naturalism.org/horgan.htm#losingfaith> (Accessed: 11.02.2019).
24. Lockwood, M., 1989. 'Mind, Brain and Quantum', *Oxford*.
25. Pereboom, D., 2006. 'Living without Free Will', *Cambridge University Press*.
26. Swaab, DF., 2014. 'We Are Our Brains: A Neurobiography of the Brain, from the Womb to Alzheimer's', New York: *Spiegel & Grau*.
27. Wegner, DM., 2003. 'The Illusion of Conscious Will', *MIT Press*.

References

1. Blekmor, S. 'Interv'ju s Djeniелom Vegnerom (Interview with Daniel Wegner)'. [online] Dostupno: <http://oleg-mazurov.livejournal.com/2992.html> (data zvernennja: 11.02.2019)
2. Volkov, DB., 2008. 'Teorija soznaniya D. Denneta (Theory of consciousness of D. Dennett)': avtoref. dis. ... kand. fil. nauk: 09.00.03, M.: Gos. un-t im. M. V. Lomonosova.
3. Dennett, D., 2003. 'Uslovija prisutstvija lichnosti (Personality Presence Conditions)', *Logos*, №2, s.135–153.
4. Kazennov, D., 2014. 'Zhizn' bez boga (Life without god)', M.: *Jeksmo*.
5. L'juis, KS., 2008. 'Chudo (Miracle)', M.: *Dom nadezhdy*.
6. Markov, AV., 2011. 'Jevoljucija cheloveka: obez'jany, nejrony i dusha (Human evolution: monkeys, neurons and soul)', M.: *Astrel'*.
7. Nagel', T., 2001. 'Myslimost' nevozmozhnogo i problema duha i tela (The imagination of the impossible and the problem of mind and body)', *Voprosy filosofii*, 2001, №8, s.82–97.
8. Priest, S., 2000. 'Teorii soznaniya (Theories of Consciousness)', M.: *DIK, Ideja-Press*.
9. Rajl, G., 1999. 'Ponjatie soznaniya (Concept of consciousness)', M.: *Ideja-Press*.
10. Rassel, B., 2009. 'Istorija zapadnoj filosofii (History of Western Philosophy)', M.: *Akademicheskij Proekt*.
11. Sjol, Dzh., 2002. 'Otkryvaja soznanie zanovo (Reopening consciousness)', M.: *Ideja-Press*.
12. Tihomirov, LA., 2015. 'Religiozno-filosofskie osnovy istorii (Religious and philosophical foundations of history)', M.: *FIV*.
13. Hofstatter, D. i Dennet, D., 2003. 'Glaz razuma (Eye of Mind)', Samara: *Bahrah*.
14. Julina, NS., 2004. 'Golovolomki problemy soznaniya (Puzzles of the problem of consciousness)', M.: *Kanon+*.
15. Alper, M., 2006. 'The "God" Part of the brain. A scientific interpretation of human spirituality and God', Chicago, Naperville, Sourcebooks.
16. Dennett, DC., 2006. 'Breaking the Spell', *Viking Press*.
17. Dennett, DC., 1995. 'Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life', New York: *Simon & Schuster*.
18. Dennett, D., 1991. 'Consciousness Explained', Boston: *Back Bay books*.
19. Dennett, DC., 2003. 'Freedom Evolves', New York: *Viking Press*.
20. Dennett, DC. 'Reflections on «Free Will»'. Available at http://www.naturalism.org/Dennett_reflections_on_Harris's_Free_Will.pdf (Accessed: 11.02.2019).
21. Frith, ChD., 2010. 'Making up the mind. How the brain creates our mental world', *Kindle Edition*.
22. Harris, S., 2012. 'Free Will', N.Y.: *Free Press trade pbk. ed.*
23. Horgan, J. 'Losing Faith in Free Will'. Available at <http://www.naturalism.org/horgan.htm#losingfaith> (Accessed: 11.02.2019).
24. Lockwood, M., 1989. 'Mind, Brain and Quantum', *Oxford*.
25. Pereboom, D., 2006. 'Living without Free Will', *Cambridge University Press*.
26. Swaab, DF., 2014. 'We Are Our Brains: A Neurobiography of the Brain, from the Womb to Alzheimer's', New York: *Spiegel & Grau*.
27. Wegner, DM., 2003. 'The Illusion of Conscious Will', *MIT Press*.

* * *